

Громовенко К.В.

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства
Міжнародного гуманітарного університету*

ОСОБЛИВОСТІ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

Постановка проблеми. В продовж останніх десятиліть військові конфлікти стали причиною масштабного руйнування життя мільйонів людей. В умовах чисельних військових конфліктів, що відбуваються в різних куточках світу відбуваються серйозні порушення прав людини. За певних умов дані порушення можуть представляти собою військові злочини та злочини проти людяності, геноцид народу чи певної етнічної групи.

Методи введенні військових конфліктів не є сталими і постійно змінюються, що ставить перед міжнародним гуманітарним правом завдання враховувати ці зміни аби не допустити прогалин в захисті прав людини. Тому питання захисту прав людини в умовах збройних конфліктів привертає все більшу увагу сучасних дослідників у галузі міжнародного гуманітарного права та прав людини.

Метою даного дослідження є аналіз особливостей міжнародного захисту прав людини під час збройних конфліктів.

Аналіз наукових публікацій. Дослідженню міжнародних норм, спрямованих на захист прав людини під час збройних конфліктів присвячені праці таких вітчизняних і зарубіжних дослідників, як: Р. Алямкін, Ф. Бані-Насер, Є. Білозьоров, М. Глушко, М. Гнатовський, Д. Казначеев, Д. Коваль, О. Мережко, В. Мицик, А. Орахелашвили, А. Полторац, Ж. Ж. Пікте, В. Репецький, О. Розумовський, С. В. Саяпін, О. Сенаторова, Л. Тимченко, О. Тіунов, Д. Шелтон, М. Щербіна, Х. Ярмакі та інші.

Виклад основного матеріалу. Права людини проголошуються найважливішою людською цінністю, що визнається у всьому світі. Дане положення знайшло своє закріплене у ключових міжнародних документах. «Визнання гідності, яка властива всім членам людської родини, і рівних та невід'ємних їх прав є основою свободи, справедливості та загального миру...» – з таких слів починається один з фундаментальних, базових документів, що визнаний більшістю держав світу, Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН в 1948 році.

Права людини особливо вразливі під час військових конфліктів. Саме тому даний аспект підлягає міжнародно-правовому регулюванню. Ключовими документами в області введення військових конфліктів, безперечно, є Женевські конвенції і Додаткові протоколи до них, котрі за своїм змістом виступають певним фундаментом в регулюванні питань захисту людей, що не приймають участь безпосередньо в військових конфліктах. Так, 12 серпня 1949 року в Женеві були прийняті наступні документи:

- Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у регулярних арміях (Конвенція I);
- Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих і осіб, що постраждали в корабельних аваріях, зі складу збройних сил на морі (Конвенція II);
- Конвенція про поводження з військово-полоненими (Конвенція III);
- Конвенція про захист цивільного населення під час війни (Конвенція IV).

Незважаючи на значний обсяг вказаних документів, вже в 1977 році під час виникнення масштабного національно-визвольного руху стало зрозуміло, що даних документів недостатньо для забезпечення та гарантування прав людини, наслідком чого стало прийняття двох додаткових протоколів:

– Додатковий протокол I до Женевської конвенції 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів.

– Додатковий протокол II до Женевської конвенції 1949 р., що стосується захисту жертв збройних конфліктів не міжнародного характеру.

Дані конвенції застосовуються у разі оголошеної війни або будь-якого збройного конфлікту, навіть якщо одна з воюючих сторін не визнає стану війни, і у разі окупації території, навіть якщо ця окупація не зустріне збройного опору. Положення Женевських конвенцій є обов'язковими як для країн що їх ратифікували, нейтральних країн, так і тих, хто не є учасником згаданих конвенцій.

Саме на Женевських конвенціях базується діяльність чисельних міжнародних організацій, що покликані сприяти дотриманню даних конвенцій та протоколів до них, зокрема, Міжнародного Комітету Червоно Хреста та Червоного Півмісяця, ключовими завданнями яких є захист життя та людської гідності громадян, що постраждали в наслідок військових конфліктів та насилля, спричиненого даними конфліктами.

Як слушно зазначає Д. Казначеев, основна мета чотирьох Женевських конвенцій полягала в тому, щоб встановити гуманітарні правила, яких слід дотримуватися в міжнародному збройному конфлікті. У Конвенції про захист цивільного населення під час війни перелічено дії, від яких сторони повинні утримуватися за будь-яких обставин. Сюди входять дії, які визнані такими, що порушують основні права людини, забороняється насилля над життям й особистістю, зокрема всі види вбивств, заподіяння каліцтва, жорстоке поводження й тортури; захоплення заручників;

наруга над людською гідністю, зокрема образливе та принизливе поводження; а також недотримання багатьох прав на належну процедуру. Конвенція рішуче забороняє використання живого щита. Вона також передбачає, що цивільні особи не можуть бути примушені працювати на державу-окупанта, якщо не дотримано певних суворих умов (ст. 51) [4, с. 82].

Закони та звичаї війни в даний час становлять певну сукупність міжнародно-правових і моральних принципів, що регулюють права та обов'язки воюючих сторін та нейтральних держав під час війни, мета якої – усунення найбільш жорстоких форм ведення бойових дій, покращення долі поранених, хворих та військовополонених, захист мирного населення, недопущення надмірного насильства між ворогуючими сторонами стосовно як один одного, так і осіб, які безпосередньо не беруть участь у воєнних діях [4, с. 82].

Сучасне міжнародне право передбачає фундаментальну відповідальність кожної окремої держави за забезпечення правових стандартів під час збройних конфліктів як всередині країни, так і за її межами. Відповідно до норм міжнародного гуманітарного права до числа суб'єктів, яким надається захист відносяться: 1) комбатанти, що беруть участь у збройному конфлікті. Їх не вважають належними до категорії «захищені особи», оскільки напад на них може бути правомірним. При цьому міжнародне гуманітарне право містить норми, що захищають комбатантів від засобів та методів війни, які спричиняють їм надмірні страждання або роблять їхню загибель неминуною; 2) комбатанти *hors de combat* – поранені, хворі або такі, що зазнали корабельної аварії, положення про захист яких передбачені в Женевській конвенції; 3) військовополонені – комбатанти, які склали зброю та здалися, або комбатанти, що були захоплені в полон супротивником; головним інструментом, що присвячений їхньому захисту, є Женевська конвенція III; 4) цивільні особи під владою супротивника [6, с. 47].

На думку М. Гнатовського цивільне населення потребує захисту міжнародного гуманітарного права у двох аспектах: 1) під час активної фази збройного конфлікту – від того, щоб стати об'єктом збройного нападу та наслідків застосування сили проти військових об'єктів і комбатантів противника; 2) коли вони потрапляють під владу супротивника (зокрема, коли опиняються на території супротивної держави). У першому випадку мова йде про застосування зазначених нижче принципів розрізнення та пропорційності. У другому випадку основним застосовним джерелом міжнародного гуманітарного права є Женевська конвенція (IV) про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року, яка захищає осіб, які в будь-який час і за будь-яких обставин опиняються в конфлікті або окупації, під владою сторони конфлікту або держави-окупанта, громадянами якої вони не є. Женевська конвенція (IV) про захист цивільного населення під час війни містить загальні правила, які застосовуються як до всіх осіб, які отримують захист міжнародного гуманітарного права (санітарні та безпечні зони, евакуація, медична допомога), так і до тих, що стосуються «осіб, які перебувають під захистом» у значенні ст. 4 цієї Конвенції (гарантії гуманного поводження). Женевська конвенція містить норми, що стосуються громадян противника, які перебувають на території сторони конфлікту. Також Женевська конвенція регулює захист цивільних осіб, які перебувають на окупованій території [3, с. 45].

Проблема військових конфліктів має багатовікову історію, і це говорить про те, що «придушити та викоринити таке явище як війна не представляється можливим, однак, єдиним можливим варіантом, на думку Р. Джексона, «порятунком ситуації», є максимальне забезпечення і захист цивільних осіб в умовах збройного конфлікту [7].

Дотримання прав людини в умовах військових конфліктів є доволі проблематичним в плані забезпечення та реалізації в зв'язку

з масштабністю військових дій та апіорі тягне за собою порушення прав та свобод мирного населення. Основними правами, щодо яких відбуваються масові порушення під час збройних конфліктів, є наступні: 1) право на життя, захист від катувань та нелюдського поводження; 2) право на справедливий судовий розгляд; 3) право на повагу до сімейного та особистого життя; 4) свобода вільного пересування; 5) право на свободу та особисту недоторканність; 6) свобода думки, совісті та релігії; 7) свобода мирних зібрань і асоціацій; 8) свобода об'єднань; 9) право на свободу слова і вираження поглядів; 10) право власності; 11) право на гідний рівень життя; 12) право на освіту; 13) протидія всім проявам дискримінації; 14) права внутрішньо переміщених осіб; 15) права жінок; 16) права дітей; 17) права людей з інвалідністю; 18) права вразливих груп населення; 19) право на участь в управлінні державними справами.

Найбільшою соціальною цінністю і передумовою усіх інших прав є право на життя. Будь-який каталог прав людини, що міститься в універсальних та регіональних стандартах прав людини, закріплює право на життя як фундаментальне, від'ємне право людини. Незважаючи на це, право на життя має відносний характер і за певних юридичних і фактичних умов, може бути правомірно обмеженим. На практиці, головною загрозою і перешкодою для реалізації цього права стають збройні конфлікти. Адже незаконні дій з боку бойовиків та найманців, збільшення незаконного обігу зброї, неналежного надання медичної допомоги громадянам – це ті фактори, що безпосередньо посягають на дане право.

Норми міжнародного гуманітарного права закріплюють дозвіл на обмеження права на життя відносно тих осіб, які безпосередньо приймають участь в військових діях з міркувань військової необхідності з метою встановлення балансу між воюючими сторонами та дотримання гуманності. Ключові принципи міжнародного гуманітарного права спрямовані на захист осіб від руйнівних наслідків вій-

ськових дій, і як такі, можуть розглядатися як конкретизуючи право на життя. Один із прикладів – це принцип проведення відмінностей, котрий передбачає, що цивільні особи не можуть бути об'єктом прямого нападу під час збройних конфліктів, захищає цивільних осіб.

В багатьох сучасних військових конфліктах втрати серед цивільного населення та руйнування цивільної інфраструктури є не просто особливостями війни, а наслідками цілеспрямованих дій, що застосовуються проти тих, хто не приймає участі в військових діях. В багатьох конфліктах воюючі сторони навмисно спрямовують свою зусилля проти цивільного населення з метою прискорення військової капітуляції або ж, щоб знищити частину населення. Досить часто межа між цивільним населенням та комбатантами є нечіткою. Останні нерідко шукають притулок в містах та селах і використовують мирне населення в якості живого щита.

Женевські конвенції 1949 року та Додаткові протоколи до них 1977 року чітко встановлюють обов'язок сторін конфлікту захищати цивільне населення та цивільні об'єкти від нападів. Так, згідно з п. 4 ст. 51 Додаткового протоколу I, стосовно цивільного населення заборонено напади невибіркового характеру, а також напади в порядку репресалій, якими є напади, не спрямовані на конкретні військові об'єкти, напади, під час яких застосовуються методи або засоби ведення воєнних дій, що не можуть бути спрямовані на конкретні військові об'єкти, напади, під час яких застосовуються методи або засоби ведення воєнних дій, наслідки яких не можуть бути обмежені, як це вимагається згідно з цим Протоколом; і які, таким чином, у кожному такому випадку поразяють воєнні об'єкти й цивільних осіб або цивільні об'єкти, не розрізняючи їх [1, с. 184]. Присутність або пересування цивільного населення чи цивільних осіб не можна використовувати для захисту пунктів або районів від воєнних дій, зокрема у спробах захистити військові об'єкти від нападу або прикрити воєнні, сприяти чи перешкодити їм, а тому сторонам

конфлікту забороняється скеровувати пересування цивільного населення або цивільних осіб з метою спробувати захистити військові об'єкти від нападу чи прикрити воєнні операції. При проведенні певних воєнних операцій кожна з воюючих сторін повинна постійно виявляти турботу про те, щоб оберігати цивільне населення, цивільних осіб і цивільні об'єкти від нападу [2, с. 84].

У контексті забезпечення прав людини в умовах військових конфліктів особливого значення набуває право на отримання гуманітарної допомоги. Відповідно до положень ст. 30 Женевської конвенції (IV) про захист цивільного населення під час війни, «особам, що перебувають під захистом, повинні бути надані всі можливості звертатися до держав-покровительок, до Міжнародного комітету Червоного Хреста, до Національного товариства Червоного Хреста (Червоного Півмісяця, Червоного Лева та Сонця) країни, у якій вони перебувають, а також до будь-якої іншої організації, яка зможе надати їм допомогу». А ст. 55 Женевської конвенції (IV) про захист цивільного населення під час війни передбачає, що окупаційна держава зобов'язана за допомогою всіх наявних засобів забезпечувати населення продуктами харчування та медичними матеріалами; зокрема, постачати необхідні продукти харчування, медичні матеріали та інші припаси, якщо ресурсів окупованої території виявиться недостатньо; держава-покровителька має право будь-коли здійснити перевірку стану постачання продуктів харчування та медичних матеріалів на окупованій території.

Насильницьке переміщення – це ще одне порушення прав людини, що пов'язане зі збройними конфліктами. Жінки, діти, люди похилого віку несуть на собі весь тягар та жахіття збройних конфліктів. Безсумнівно, насильницьке переміщення населення, що відбувається в ході збройного конфлікту, позбавляє велику кількість людей звичних умов життя, домівки, роботи, засобів виробництва, призводить до втрати власного бізнесу тощо.

Переміщені особи часто систематично піддаються жорстокому поводженню та не мають належного фізичного захисту, що спонукає їх залишати домівки, своїх близьких і йти світ за очі аби зберегти найцінніше – своє життя.

Згубні наслідки мають порушення права на охорону здоров'я. В районах, де ведуться повномасштабні військові дії дане право зазначає чисельних порушень. Як вірно зауважує Н. Опольська, поширюються соціально небезпечні та інфекційні хвороби, відбувається скорочення програм імунізації, погіршується доступ до послуг охорони здоров'я. Незважаючи на норми та звичаї, закріплені міжнародним гуманітарним правом, об'єктами обстрілів стають заклади охорони здоров'я, автомобілі швидкої допомоги, існує гостра нестача медичного обладнання та ліків [5, с. 279]. Неможливість отримати медичну допомогу неспівмірно впливає на найуразливіші групи, що є прямим порушенням права на охорону здоров'я.

Захисний механізм міжнародного гуманітарного права розповсюджується на хворих та поранених. Поранені та хворі, незалежно від релігійної приналежності, політичних переконань, сексуальної орієнтації, кольору шкіри, статі, національності, соціального походження користуються однаковими гарантіями, закріпленими в конвенції. Сторони конфлікту мають виконувати по відношенню до хворих та поранених цілу низку зобов'язань, зокрема: ставитись з повагою, захищати від наслідків військових дій, від небезпеки та несправедливого відношення, гарантувати гуманне відношення без будь-яких проявів дискримінації, повагу до їх життя, фізичну та моральну недоторканість. По відношенню до всіх поранених і хворих, незалежно від того, на якій стороні вони воюють, норми міжнародного гуманітарного права забороняють вчинення наступних дій: наукові або ж медичні експерименти, трансплантація органів, катування, фізичні тортури, нелюдського або такого, що принижує гідність поводження, вбивства, мордування, взяття заруч-

ників, застосування покарання без вироку суду тощо.

Окремим проявом порушення прав людини є неможливість в повній мірі забезпечити право на освіту. Зазвичай, в зонах військових конфліктів не мають змоги функціонувати дошкільні, загальноосвітні, професійно-технічні, вищі та позашкільні навчальні заклади, що шкодить безпосередньо розвитку дітей.

На відміну від міжнародних стандартів в області прав людини, котрі передбачають можливості відступу від деяких прав людини (напр., Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод передбачає, що з метою захисту інтересів держави, національної безпеки, економічного добробуту, здоров'я та моралі суспільства, прав і свобод інших людей чи запобігання злочинам або заворушенням країни-учасниці можуть обмежувати права людини, проголошені Конвенцією), міжнародне гуманітарне право представляє собою певні мінімальні стандарти в області прав людини відхід від яких є неприпустимим за жодних обставин. Квінтесенцією міжнародно-правових норм, що регламентують правила ведення війни, є наступні постулати:

- заборона вбивати та калічити супротивника, якщо він полонений або ж він вийшов з ладу і не представляє загрози;
- особи, що не приймають участь у військових діях за будь-яких умов зберігають за собою право на захист та гуманне відношення без проявів дискримінації, поваги до їх життя, фізичну та моральну недоторканість;
- особи, що потрапили в полон в наслідок військових дій мають право на отримання допомоги, листування з родиною, поваги до їх життя, гідності;
- сторони конфлікту обмежені в засобах ведення війни. Забороняється використовувати таку зброю, а також методи ведення бойових дій, що можуть призвести до невинуватих втрат;
- сторони військових конфліктів мають чітко розмежовувати комбатантів та цивільне

населення і, по можливості, уникати ситуацій, в котрих би останні ставали об'єктом нападу та збройної агресії;

– заборона використання фізичних та моральних катувань, тілесних покарань, а також жорстокого та нелюдського поводження;

– захисту підлягають поранені та хворі. Вони мають бути підібрані і забезпечені належним доглядом з боку тієї сторони конфлікту, під владою якої знаходяться.

Висновки. Зважаючи на викладене вище, хотілося б зазначити, що збройні конфлікти спалахують в різних куточках світу, тому зберігається потреба в міжнародно-правовій регламентації законів війни. Але жодні міжнародно-правові договори, спрямовані на врегулювання законів війни, не можуть висту-

пати гарантами дотримання прав людини, якщо немає волі до застосування цих угод за всіх умов.

Розглядаючи стан забезпечення прав людини в умовах збройних конфліктів, є всі підстави стверджувати, що повне дотримання прав та свобод людини фактично неможливе, адже сам характер військових дій передбачає масштабність і апріорі тягне порушення прав та законних інтересів цивільного населення. Єдиним механізмом врегулювання питання забезпечення прав людини під час збройних конфліктів є прагнення самих учасників мінімізувати втрати серед цивільного населення, а також, за можливості, максимально не допустити порушення фундаментальних прав та свобод людини, що гарантуються універсальними стандартами прав людини.

Анотація

У статті розглядається проблема забезпечення, реалізації та захисту основних прав і законних інтересів людини під час військових конфліктів, а також шляхи їх збереження та максимального захисту в умовах війни.

Визначено, що ключовими документами в області введення військових конфліктів є Женевські конвенції і Додаткові протоколи до них, котрі за своїм змістом виступають певним фундаментом в регулюванні питань захисту людей, що не приймають участь безпосередньо в військових конфліктах.

Звернено увагу на те, що норми міжнародного гуманітарного права щодо захисту прав людини в умовах військових конфліктів спрямовані на усунення найбільш жорстокіших форм ведення бойових дій, покращення долі поранених, хворих та військовополонених, захист мирного населення, недопущення надмірного насильства між ворогуючими сторонами, так і осіб, що не беруть участь у військових діях.

Розглянуто основні порушення прав людини під час збройних конфліктів. Окрема увага приділена правовій природі міжнародного гуманітарного права, котре ґрунтується на принципах гуманності, природності та реалістичності щодо забезпечення прав людини під час збройних конфліктів.

Доводиться теза про те, що єдиним механізмом врегулювання питання забезпечення прав людини під час збройних конфліктів є прагнення самих учасників мінімізувати втрати серед цивільного населення, а також, за можливості, максимально не допустити порушення фундаментальних прав та свобод людини, що гарантуються універсальними стандартами прав людини.

Констатовано, що повне дотримання прав та свобод людини фактично неможливе, адже сам характер військових дій передбачає масштабність і тягне порушення прав та законних інтересів цивільного населення.

Ключові слова: права людини, збройний конфлікт, міжнародне гуманітарне право, міжнародне право прав людини, конвенції.

Gromovenko K.V. Peculiarities of human rights protection in the conditions of armed conflicts

The article examines the problem of ensuring, implementing and protecting the basic rights and legitimate interests of a person during a military conflict, as well as the ways of their preservation and maximum protection in the conditions of war.

It was determined that the key documents in the field of military conflicts are the Geneva Conventions and Additional Protocols to them, which, according to their content, act as a certain foundation in regulating issues of protection of people who do not directly participate in military conflicts.

Attention was drawn to the fact that the norms of international humanitarian law regarding the protection of human rights in the context of military conflicts are aimed at eliminating the most brutal forms of warfare, improving the fate of the wounded, sick and prisoners of war, protecting the civilian population, preventing excessive violence between warring parties and individuals that do not participate in military operations.

The main violations of human rights during armed conflicts are considered. Special attention is paid to the legal nature of international humanitarian law, which is based on the principles of humanity, naturalness and realism regarding the provision of human rights during armed conflicts.

The thesis is proved that the only mechanism for settling the issue of ensuring human rights during armed conflicts is the desire of the participants themselves to minimize losses among the civilian population, and also, if possible, to prevent violations of fundamental human rights and freedoms guaranteed by universal human rights standards.

It was established that full observance of human rights and freedoms is actually impossible, because the very nature of military operations implies a large-scale and entails violation of the rights and legitimate interests of the civilian population.

Key words: human rights, armed conflict, international humanitarian law, international human rights law, conventions.

Список використаних джерел:

1. Білозьоров Є. В., Кіндзера Р. І. Міжнародно-правовий захист мирного цивільного населення в умовах збройного конфлікту. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18. Економічні науки*. 2015. Випуск 30. С. 181–187.
2. Бані-Насер Ф. Міжнародно-правовий захист цивільного населення та інших категорій осіб під час збройних конфліктів. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2015. № 6. С. 79–87.
3. Гнатівський М. М. Міжнародне гуманітарне право. Довідник для журналістів. Одеса: Фенікс, 2015. 92 с.
4. Казначеев Д. Права людини в умовах збройного конфлікту (війни). *Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти*. Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 11 березня 2022р.). м. Дніпро, 2022. С. 81-84.
5. Опольська Н. Права дітей, які постраждали в наслідок збройного конфлікту на Україні. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 18. Економіка і право*. 2015. Вип.. 27. С. 278-283.
6. Щербіна М.Г. Захист прав людини в умовах збройного конфлікту. Збірник тез круглого столу, присвяченого 72-й річниці прийняття Загальної декларації прав людини (м. Київ, 10 грудня 2020 р.). Київ: ДНДІ МВС України, 2021. 165с.
7. NATO AND PEACEKEEPING Robert J. Jackson Visiting Fellow Centre for International Studies and Clare Hall, University of Cambridge. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.nato.int/cps/ru/natohq/index.htm>